

STUDIE

„ČESKÁ SOVĚTOLOGIE“? SOCIALISTÉ V OPOZICI A KRITIKA SYSTÉMŮ SOVĚTSKÉHO TYPU*

Kristina Andělová

“Czech Sovietology”? Socialists in Opposition and the Critique of Soviet-Type Systems

Abstract

The study focuses on Marxist critique of Soviet systems in Czech oppositional thought during the period of so-called normalization (1970s–1980s). This analytical discourse was characterized by efforts to re-establish the critical debates that started as a part of Czechoslovak social-scientific critique in the 1960s and intended to provide a detailed analysis of the nature of the so-called Soviet-type systems (STS, i.e. the political systems of the Warsaw Pact countries). Thus, the STS theory was geopolitically defined and did not deal with analyzes of other communist regimes (for example, Yugoslavia or China). On the example of selected Czechoslovak thinkers (e.g. Pelikán, Mlynář, Strmiska, Hájek) the first part of the study addresses attempts to evaluate Czechoslovak development in the 1960s as a specific case of democratization of the Soviet-type system; in the second part I focus on interpretations of these discussions from the perspective of East-European

* Studie vznikla v rámci projektu Média kulturní opozice v Československu s identifikačním kódem LTC18040, na řešení projektu byla poskytnuta podpora v rámci programu INTER-EXCELLENCE Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

totalitarian paradigm. Finally, the third part describes how these analyzes contributed to the formulation of possible political changes in the Eastern Bloc.

Keywords

Soviet-type systems, Czechoslovak opposition, normalization in Czechoslovakia, Soviet-ology, totalitarianism, Zdeněk Mlynář, Zdeněk Strmiska

Úvod

Následující studie se zabývá fenoménem marxistické kritiky sovětských systémů v českém opozičním myšlení během normalizace. Tato kritika se vyznačovala úsilím o znovuetablování kritických sociálněvědních debat, které byly započaty v šedesátých letech, a o poskytnutí podrobné analýzy fungování a povahy tzv. systémů sovětského typu (SST). Za ty byly považovány sociálně politické systémy v tehdejších zemích Varšavské smlouvy. Teorie SST tedy byla mimo jiné politicko-geograficky vymezená a nezabývala se analýzami jiných komunistických režimů (například Jugoslávie nebo Číny). První část studie se věnuje pokusům o zhodnocení československého vývoje v šedesátých letech jako specifického případu cesty k demokratizaci systému sovětského typu, ve druhé části se zaměřuji na totalitární interpretace těchto diskuzí a nakonec třetí část popisuje, jak tyto analýzy přispěly k formulacím možných politických změn ve východním bloku.

Soustředím se zde především na bádání, které probíhalo v rámci dvou výzkumných projektů pod vedením Zdeňka Mlynáře: „Zkušenosti pražského jara 1968“ a „Krise v sovětských systémech“. Intencí těchto projektů bylo částečně navázat na metody československého politologického a sociologického výzkumu v šedesátých letech, jak byl praktikován v rámci tzv. interdisciplinárních týmů, které kriticky hodnotily soudobý společenský a politický vývoj. Ze stejné potřeby (ovšem již ve zcela odlišných podmínkách) se během sedmdesátých let zformovalo mezi reformně-komunistickými intelektuály odvětví „české sovětologie“, která poskytovala kritiku stávajícího sovětského politického modelu, která se opírala o koncept totalitarismu. Pojem „česká sovětologie“ zde používám pro označení výzkumu tzv. společností sovětského typu v podobě, ve které se ustavil mezi českými exilovými intelektuály v sedmdesátých a osmdesátých letech. Tento pojem záměrně používám v uvozovkách, neboť označení může být mírně zavádějící, především proto, že pro tyto autory není oblastí zájmů samotný Sovětský svaz a jeho vývoj, nýbrž nesovětské politické systémy, které implementovaly podstatné prvky sovětského modelu. Jednalo se tedy především o politické systémy zemí střední a východní Evropy.

Teoretický přínos středo- a východoevropského disentu byl především v anglosaských diskuzích v devadesátých letech i později přehlížen. Na to poukazoval v roce 1995 Jeffery Isaac v textu „The Strange Silence of Political Theory“, který se týkal významu politického myšlení východoevropského disentu.¹ Isaac upozornil na to, že západní političtí vědci

¹ Jeffery Isaac, „The Strange Silence of Political Theory“, *Political Theory* 12 (1995), č. 4, s. 636–652.

nebrali v potaz potenciální přínos východoevropských politických reflexí pro politickou vědu a popis fungování nedemokratických systémů a jsou vnímáni především jako občanskí aktivisté a hrdinové boje proti totalitarismu. Poukazoval na to, že „struktury profesionálního akademického bádání jsou zahlceny zaujetím ‚velkými díly‘“.²

V tomto duchu si následující studie klade za cíl seznámit čtenáře s některými dosud málo reflektovanými či nezveřejněnými kritickými analýzami, které probíhaly v domácí i exilové opozici v sedmdesátých a osmdesátých letech. Diskuze, které se pokoušely vsadit československý reformní pokus do širších analýz tzv. systémů sovětského typu, ukazují formování specifické „české sovětologie“, která je při hodnocení opozičního myšlení českou historiografií do značné míry přehlížena. K tomu přispělo i to, že část zde citovaných studií zůstala v českých mutacích často pouze v rukopisech a kolovala jen mezi velmi úzkou skupinou opozičních intelektuálů. Tyto studie jsou dnes sice přístupné především v osobním fondu Zdeňka Mlynáře v Národním archivu, ovšem lze se domnívat, že uvnitř českého disentu výrazněji diskutovány nebyly.

Pražské jaro a jeho význam při reformě systémů sovětského typu

Reflexe porážky pražského jara se stala integrální součástí posrpnového myšlení reformního komunismu a představovala důležitou komponentu jak v jeho kritice normalizačního režimu, tak i ve snahách o budování mezinárodní komunistické a socialistické solidarity. První studie pocházely hlavně z exilu, kde část reformně-komunistického establishmentu začala budovat nové politické a akademické kariéry. Zpočátku byli na tomto poli neaktivnější především Jiří Pelikán, Ota Šik či Zdeněk Hejzlar. Politické úvahy o porážce pražského jara se odehrávaly ve dvou základních rovinách: jednak v rovině historizující, kde bylo hlavním kritériem hodnocení úspěchů i limitů československého reformního komunismu o demokratizaci společnosti, a jednak aktuálně-politické, v níž šlo především o „definování možností a podmínek další politiky, jež potlačení reformního pokusu přineslo“.³ První reflexe pochopitelně reagovaly především na aktuální politickou situaci v Československu, která zcela zásadně ovlivnila společenský obraz jara 1968. Michal Kopeček poukázal na charakteristický rys reformně-komunistických historicko-politických rozprav v tomto období: prakticky všechny práce se vymezovaly vůči „protivníkům na dvou frontách“.⁴ Jednak to byla obrana proti interpretačnímu rámci *Poučení z krizového vývoje*, především proti označení celého procesu jako kontrarevolučního, nesocialistického (či nemarxistického) a potlačujícího třídní a stranické hledisko. Druhou rovinou byla obrana reformního procesu proti nekomunistické či antikomunistické kritice, která postupně získávala dominantnější pozici i v rámci

² *Ibid.*, s. 642.

³ Michal Kopeček, „Bod obratu: politicko-historické reflexe roku 1968 v Československu a středovýchodní Evropě“, in Oldřich Tůma a Markéta Devátá (eds.), *Pražské jaro 1968: občanská společnost, média, přenos politických a kulturních procesů* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011), s. 38.

⁴ *Ibid.*

disidentských společensko-historických reflexí. Přestože si reformně-komunističtí intelektuálové jasně uvědomovali limity demokratizace leninského politického systému, v prvních reflexích se objevuje zřetelná snaha obhájit autoritativní postup strany v roce 1968 jako jedinou možnou strategii k postupnému a stranou řízenému zapojování občanů do procesu společenského rozhodování.

Jedním z prvních pokusů o systematizaci diskuze o povaze a možnosti změn politického systému v Československu byl československo-britský seminář „The Czechoslovak Reform Movement“ pořádaný 12. až 17. července 1971 univerzitou v Readingu. Seminář neměl pouze vědecký charakter, ale i explicitní politickou rovinu, k čemuž se hlásila sama redakce *Listů*. Později se v *Listech* objevilo hodnocení mezinárodního semináře jako důležitého pomocníka „v našem úsilí informovat ty, kteří mají vliv prostřednictvím svých univerzitních funkcí na tisíce západních studentů a svého pera na milióny čtenářů, vysvětlovat pravdivě, co je člověku v západním světě na vývoji východně od Labe jen těžko nebo nedostatečně pochopitelné, a tak nacházet, soustředit a mobilizovat stále větší počet skutečných přátel a spojenců, kterých bylo našemu státu v boji za samostatný a svobodný vývoj vždy zapotřebí“.⁵

Diskuse se soustřeďovala především na vztahy mezi politickými a ekonomickými faktory reformního hnutí v Československu, na budoucnost československé ekonomické reformy, možnosti transformace KSČ, změn v politické struktuře a na otázku, jaké jsou perspektivy reformu v systému diktatury jedné strany a obecně. Výsledkem semináře byla jedna z prvních publikací exilových nakladatelství Index – sborník *Systémové změny*, který vyšel v roce 1972.⁶ Byly zde publikovány příspěvky čelních reformně-komunistických teoretiků (ekonomů či sociologů) či jiných předně postavených funkcionářů, kteří v šedesátých letech aktivně promýšleli možnosti komunistické demokratizace (konkrétně Ivan Bystřina, Zdeněk Hejzlar, Jiří Kosta, Alexej Kusák, Antonín J. Liehm, Adolf Müller, Jiří Pelikán, Jiří Sláma, Ota Šik).

Všechny příspěvky se vztahovaly různým způsobem k dosavadním pokusům „změnit byrokraticko-politický systém v Československu“. Cílem diskuze byla snaha o postižení vývoje tzv. systémů sovětského typu v různých stádiích krizí a pochopit možnosti jejich změn, především na příkladu československé politické krize v šedesátých letech. Mimo explicitní vymezení vůči narativu *Poučení* je zde ovšem patrná i snaha o kritiku nastupujícího paradigmatu o nemožnosti demokratické politické reformy komunistických stran ve východní Evropě, jež se po roce 1968 začalo mezi západoevropskými i východoevropskými intelektuály výrazněji prosazovat. To pochopitelně neznamenalo vyloučení možnosti jakékoli politické dynamiky. Spíše se mezi opozičními intelektuály jednalo o redefinici pojmu „reforma“, která znamenala změnu, jež bude probíhat především „tlakem zdola“. S takovým pojetím se část autorů *Systémových změn* shodovala, ovšem mnozí z nich se

⁵ „Seminář v Readingu“, *Listy* 1 (1971), č. 6, s. 44–45.

⁶ Jiří Pelikán (ed.), *Systémové změny* (Kolín: Index, 1972).

domnívali, že proto, aby ke změně došlo, nelze apelovat pouze na občanskou nespokojenost a její veřejné projevy, ale je třeba podrobně analyzovat společenskou strukturu a pochopit role jednotlivých sociálních skupin ve vztahu k moci. Právní teoretik Ivan Bystřina napsal, že je nutné „pochopit specifickou úlohu jednotlivých společenských vrstev, tříd a skupin ve vývoji, v rozkladu a v přípravě pádu daného systému“.⁷

Bystřina i ostatní autoři se vyrovnávali s typem nekomunistické či antikomunistické kritiky pražského jara, jak ji formulovali především Pavel Tigrid, Rio Preisner či Ivan Sviták. Tyto kritiky zaznívaly vůči reformně-komunistickému projektu již v samotném roce 1968 a později argumentovaly, že československý komunistický systém byl nereformovatelný (hojně se používala metafora pokusu o „kulatý čtverec“) a že byl „odsouzený k neúspěchu“ již od samého počátku, že tento neúspěch předurčily vnitřní antagonismy a kontradikce a že i bez intervence by nakonec stejně byl „podán konečný důkaz o jeho vlastních smrtelných předpokladech“.⁸ Reformně-komunistická „odpověď“ na obdobnou kritiku spočívala především na dvou pilířích. Jednak se část autorů již začala stavět k tzv. systémům sovětského typu jako k systémům, které nelze nazývat socialismem. Legitimitu pro svá prohlášení hledali přímo v díle Karla Marxe. Z detailní analýzy sociální stratifikace vyvodil Ivan Bystřina, že nešlo o degeneraci či stalinskou deformaci zřízení, jež bylo původně socialistické, nýbrž od samého počátku o diktaturu „jménem proletariátu“, jež se v průběhu doby stále zřetelněji projevovала jako diktatura úzké oligarchické skupiny nad proletariátem a proti němu.⁹ V souvislosti s takovýmto pojetím vývoje po roce 1948 se také reformně-komunističtí intelektuálové, kteří v šedesátých letech revidovali postuláty marxismu-leninismu, začali ideově otevírat kritickým analýzám východoevropských komunistických společností, jako byly například teze o „degeneraci proletářského státu“, koncepcie státního kapitalismu, novo-levicového pojetí „autoritářské sociální struktury“ a techno-byrokracie či nové konceptualizace tzv. společností sovětského typu.

⁷ Ivan Bystřina, „Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů v přípravě a provedení Pražského jara“, in *Systémové změny* (Kolín: Index, 1972), s. 8.

⁸ Pavel Tigrid, „Revanšisté k moci!“, *Svědectví* 10 (1970), č. 38, s. 207–230; Ivan Sviták, „Extremismus pravdy“, *Svědectví*, 10 (1969), č. 37, s. 29–32; Rio Preisner, „Blouznivci našich úhorů“, *Svědectví* 11, (1971), č. 42, s. 249–254; Ivan Sviták, „Od výprodeje iluzí k socialistické demokracii“, *Svědectví* 11, (1971), č. 42, s. 239–248. Ve východoevropských opozičních diskuzích narativ o nereformovatelnosti komunistických režimů po roce 1968, nejvíce „zpopularizoval“ Leszek Kołakowski ve svém textu „Teze o naději a bezvýchodnosti“ (*Svědectví* 11 [1971], č. 42, s. 255–268), kde rozebíral „zvláštnosti sovětského modelu socialismu“ a redefinoval pojem „reformy komunistického režimu“, která již nemůže probíhat skrze stranu, ovšem má potenciál se uskutečnit „tlakem zdola“. Ivan Bystřina se snažil ve svých analýzách dokazovat pravý opak. Tvrdil, že „v průběhu roku 1968 nabýval vrchu v rámci KSČ reformní proud, jehož konečným cílem byla transformace politického systému stalinského typu v otevřený pluralistický systém demokratického socialismu“ (Bystřina, „Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů“, s. 8.)

⁹ Bystřina, „Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů“, s. 14.

Druhým společným pilířem představených studií byl fakt, že se autoři nezaměřovali tolik na „pražské jaro“ jako celospolečenský fenomén, ale šlo jim o vysvětlení toho, proč reforma selhala „uvnitř“ strany a proč došlo k takové politické krizi, která vyprovokovala násilnou vojenskou intervenci. Prognóza „ex post“ o predestinaci nevyhnutelného zániku reformního pokusu byla většinou vyvrácená, především s ohledem na to, že nestihla být historicky „prozkoušená“ kvůli sovětské invazi. Část intelektuálně aktivní socialistické opozice se v tomto období shodla na tom, že „v daných strukturách“ mohla být postupná demokratizace uplatněna jen umírněnými reformními komunisty, tedy především těmi, kteří by nedali prostor zcela spontánnímu vznikání nezávislých občanských iniciativ a úplnému zrušení cenzury.¹⁰

Dalším významným faktorem, který měl potenciálně bránit demokratizaci, byly limity v oblasti vztahu ekonomiky a politiky. Ota Šik zde zdůvodnil nutnost socialistické syntézy plánu a trhu, tedy model, který chápal jako podmínku pro demokracii jak hospodářskou, tak i politickou, a tím i jako prostředek humanizace společnosti v zemích „byrokraticko-centralistické diktatury“.

Decentralizované plánované hospodářství v socialismu podle něj nemohlo fungovat demokraticky bez zavedení principů politické demokracie.¹¹ Podobným směrem se ubíraly i úvahy ekonomů Jiřího Kosty a Jiřího Slámy, kteří potvrzovali Šikovu koncepci nerozlučnosti ekonomické a politické demokratizace, jež jako jediná „může vyřešit státem nevyřešené problémy rozvoje československého hospodářství“.¹²

To, co zde bylo charakteristické pro všechny první analýzy československého reformního procesu, byla především víra, že systémy sovětského typu lze měnit a demokratizovat a že československý reformní pokus představuje inspiraci pro další demokratická hnutí ve východním bloku. Výsledkem analýz pokusu o reformu bylo především poznání, že „jakákoli obroda komunistického hnutí a revolučního hnutí není možná bez rozchodu, jasného a radikálního, se [...] sovětským vedením“.¹³ Na druhou stranu tato první mezinárodní konference odhalila i trvající interpretační rozdíly vůči celé řadě fundamentálních otázek. Například pro Zdeňka Hejzlara byla „předlednová“ společnost „přes všechny deformace socialistickou společností přechodného období“,¹⁴ což bylo tvrzení, se kterým zde část autorů polemizovala. Podobně nejednotné hodnocení podávali autoři například v případě hodnocení úlohy radikální inteligence či v otázce obnovení sociální demokracie a pochopitelně i v postojích k nekomunistické části společnosti a jejím na

¹⁰ *Ibid.*, s. 56.

¹¹ Ota Šik, „Demokratické a socialistické tržní hospodářství“, in *Systémové změny*, s. 271.

¹² Jiří Kosta a Jiří Sláma, „Ekonomická reforma a československé hospodářství“, in *Systémové změny*, s. 129.

¹³ Jiří Pelikán, „Pražské jaro a mezinárodní komunistické a revoluční hnutí“ in *Systémové změny*, s. 251.

¹⁴ Zdeněk Hejzlar, „K politice a vnitřnímu vývoji KS4 po roce 1948“, in *Systémové změny*, s. 87.

straně nezávislým aktivitám. Na druhou stranu všechny příspěvky ukázaly, že mezi reformně-komunistickou inteligencí panovalo vědomí limitů, které byly dány jak historicky, tak i geopoliticky, a že jedním z problémů reformně-komunistické politiky bylo „tradiční české přeceňování eticko-politických postulátů co by faktoru mezinárodních vztahů“¹⁵ a nemyslitelnosti radikální přeměny struktur čistě v národním rámci a bez mezinárodního spojení s „pokrokovými silami“.¹⁶ Přes všechny odlišnosti se tak autoři shodli na tom, že v roce 1968 nebyl doceněn mezinárodní aspekt československého vývoje, což byla zkušenost, která vedla socialistickou opozici v exilu k intenzivní snaze budovat mezinárodní politické svazky v rámci západoevropského socialistického a komunistického hnutí.

Československý pokus o reformu

Jeden z nejvýznamnějších příspěvků do teoretické diskuze o charakteru reformně-komunistické teorie a praxe se objevil o tři roky později a stala se jím obsáhlá studie Zdeňka Mlynáře z roku 1975 *Československý pokus o reformu*. Mlynář se tímto počinem prakticky „vrátil“ na opoziční politickou scénu. Po jeho odstoupení ze všech stranických funkcí se stáhl do ústraní a působil jako entomolog v Národním muzeu a nějaký čas do politiky nezasahoval a vyčkával, přestože se s vyloučenými komunisty stýkal a měl podrobné informace o plánech socialistické opozice. Sám k tomu později napsal, že na počátku sedmdesátých let věřil v možnost „jakési kádárizace“ v Československu, a proto čekal, jak se situace bude vyvíjet, a nezapojoval se do opozičních aktivit.¹⁷ Až po více než pěti letech od vojenské invaze, kdy začínalo být jasné, že k zmírnění represí nebude docházet, se Mlynář postupně začal zapojovat do otevřené kritiky normalizačního režimu, začal podepisovat i samostatně psát různé protestní petice a také aktivněji působit v rámci mezinárodního socialistického hnutí. V západní Evropě v té době rezonovaly myšlenky reformního komunismu především v rámci eurokomunistického myšlení, jehož čelní představitelé se k některým aspektům pražského jara přímo hlásili.¹⁸ Socialistická opozice v exilu se dlouhodobě snažila dostat „československou otázku“ na pořad jednání konference evropských komunistických stran v Berlíně, která se měla

¹⁵ Adolf Müller, „K mezinárodním předpokladům systémových změn“, in *Systémové změny*, s. 191.

¹⁶ Pelikán „Pražské jaro a mezinárodní komunistické a revoluční hnutí“, s. 248.

¹⁷ Michail Gorbačov a Zdeněk Mlynář, *Reformátoři nebyvají šťastní* (Praha: Victoria Publishing, 1995), s. 35.

„Po smrti Josefa Smrkovského [...] jsem spolu s několika dalšími členy reformního stranického vedení převzal od něj štafetu. Smrkovský si před smrtí tak sám přál, abych spolu s Jiřím Hájkem a Václavem Slavíkem pokračoval v jeho politicko-opoziční aktivitě.“ Více: Zdeněk Mlynář, *Socialistou na volné noze*, s. 9.

¹⁸ Více Kristina Andělová, „Labutí píseň pražského jara. Politické perspektivy opoziční skupiny kolem časopisu *Listy* po roce 1971“, in Jiří Suk a kol., *Šest kapitol o disentu* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2017), s. 49–78.

konat v roce 1975, nakonec se ovšem uskutečnila až v roce 1976. Právě to byl pro Mlynáře impuls pro vypracování obsáhlé analýzy teoretických východisek a praktického průběhu československého reformního pokusu v šedesátých letech.

Přestože práce nezískala na konferenci kýženou odezvu, stala se jednou z prvních zásadních analýz reformně-komunistické snahy o demokratizaci politického systému v Československu a československá socialistická opozice dostala Mlynářovou studii jeden z významných programových podnětů. Zdeněk Hejzlar v předmluvě k Mlynářově studii napsal, že „důslednější obrana reformního komunismu nebyla před Mlynářem vyslovena a napsaná“.¹⁹ I zde zaujímal Mlynář postoj vymezující se proti „protivníkům na dvou frontách“, především šlo ovšem o kritiku normalizačního výkladu pražského jara. Práce se vědomě hlásila „k marxistickému a komunistickému postoji“ a v duchu reformně-komunistické interpretace chápala politickou krizi šedesátých let jako výsledek sporu dvou odlišných tendencí uvnitř komunistické ideologie. Mlynářova analýza byla koncipována jako polemika s právníkem Jaroslavem Matějčíkem, který mu zde sloužil jako typický představitel nového normalizačního způsobu výkladu roku 1968. Matějčíček se ve svých textech zabýval především kritikou „Mlynářova“ výzkumného týmu a jeho pracemi z konce šedesátých let, které označoval jako „pravicový revizionismus“ v oblasti teoretických výzkumů nového modelu politického systému v ČSSR.²⁰ Mlynář apeloval na to, aby reformy šedesátých let přestaly být označovány za důsledek „revizionismu a oportunistu“ a aby pomocí důsledného rozboru „československé politické krize“ bylo uznáno, že nešlo o spor „pravověrných marxistů leninistů s renegáty“, nýbrž o dvě rozdílná hlediska na to, co je socialismus a demokracie a jak mají působit v zájmu československé společnosti.

Mlynář se svojí analýzou pokusil doložit, že stranický vývoj po lednu 1968 neztratil charakter „socialistické obrody“, že z pozice reformně-komunistických tendencí neexistovalo žádné ohrožení socialistického systému, a zcela odmítl tvrzení, že by šlo v roce 1968 o to „restaurovat kapitalismus“. Mlynář si ovšem velmi dobře uvědomoval, že jednou z příčin sovětské invaze do Československa byl i fakt spontánní „erupce“ občanského aktivismu, který dalece přesahoval intence reformně-komunistické koncepce včetně Akčního programu. Proto ve své analýze definoval „tři chyby politického vedení“, které způsobily pozdější politickou krizi. Jednalo se o opožděnou publikaci Akčního programu, předčasné a bezmezné uvolnění svobody tisku a konečně prodloužení „stavu provizoria“ odkladem stranického sjezdu a všeobecných voleb.²¹ Tyto faktory reformní politiky podle Mlynáře „zkomplikovaly průběh reformy a napomohly k tomu, aby eruptivní povaha politického vývoje byla udržována příliš dlouho a aby naopak místy vzrůstala, zatímco pro reformu samotnou bylo naopak žádoucí, aby co

¹⁹ Zdeněk Hejzlar, „Předmluva“, in *Československý pokus o reformu* (Kolín: Index, 1975), s. 7.

²⁰ Jaroslav Matějčíček, *Politický systém socialismu a kritika pravického revizionismu v ČSSR* (Praha: Academia, 1976).

²¹ Mlynář, *Československý pokus o reformu*, s. 135–136.

nejrychleji skončila a celý proces aby vstoupil do fáze stabilizace systému s postupným uplatňováním všech těchto nových – Akčním programem stanovených – prvků“.²²

Mlynář zde také velmi podrobně představil teoretické koncepce, které vzešly z týmových diskuzí do počátku roku 1968. Tyto koncepce měly sloužit jako přípravné materiály pro další debatu na následujících pět let, kdy se postupně reforma měla zavádět. Podle Mlynáře nešlo ve vědeckém ani politickém smyslu „o nic víc než o podklad první diskusní práce“.²³ Zde se Mlynář vymezoval především vůči způsobu, jakým normalizační státoprávní věda hodnotila výsledky interdisciplinárního týmu v oblasti politické teorie, neboť tyto výsledky měly být pouhým startovacím torzem budoucí druhé fáze výzkumné práce, která ovšem v důsledku politických událostí v Československu od jara 1968 nikdy nebyla započata. V celé studii je zřetelné, že Mlynářovi záleželo na tom připomínat rozvážnost a dlouhodobost politické reformy, která měla být zaváděna postupně po jednotlivých fázích. Přestože studie byla kritická vůči možnostem stranických postupů v demokratizaci společnosti, obhajovala zavádění a kontrolu reform skrze komunistický establishment kontrolované institucionální postupy, neboť jediné tak se podle Mlynáře šlo vyhnout „politicky destrukčním tendencím“.²⁴

Československý pokus o reformu rezonoval především v exilových diskuzích a nevyhnul se ani kritice, především od nekomunisticky orientovaných autorů, kteří chápali Mlynářův výklad jako obhajobu autoritativního postupu strany vůči nekomunistické části společnosti v roce 1968. Nejkritičtější stanovisko zaujímal Pavel Tigrid ve *Svědectví*, kde byla v roce 1976 otištěna reflexe Mlynářovy studie.²⁵ Tigrid považoval obdobné interpretace za zcela zkreslující realitu, především pokud se jednalo o možnosti politické plurality, neboť se Mlynář výslovně odvolával k Akčnímu programu KSČ, který v očích mnohých nekomunistů nepředstavoval dokument, který by otevíral cestu k demokratizaci společnosti, nýbrž dokument, který „vedoucí úlohu KSČ potvrdil jako klíčovou zásadu kontrolovaného demokratizačního procesu a formování skupin mimo komunisty ovládanou Národní frontu označil za zcela nepřijatelné“.²⁶ V tomto ohledu nebyla pro nekomunistickou opozici Mlynářova analýza ničím víc než potvrzením, že jakkoli „revidovaný nebo vylepšený stalinský model komunismu nese v sobě dál zárodek (ba záruku) onoho skluzu k samovládě a totalitě“.²⁷

²² *Ibid.*, s. 137.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Pavel Tigrid, „Aby se vlk nažral...“, *Svědectví* 13 (1976), č. 51,

²⁶ *Ibid.*, s. 422. Kritiku Mlynářovy koncepce reformního komunismu rozvinul Tigrid také v recenzi na publikaci *Mráz přichází z Kremlu*. Pavel Tigrid, „Zdeněk Mlynář: Nachtfrost. Erfahrungen auf dem Weg vom Realen zum menschlichen Sozialismus. Europäische Verlagsanstalt, Kolín nad Rýnem/Frankfurt nad Mohanem, 1978. Mráz přichází z Kremlu, Index, Kolín nad Rýnem, 1978 (recenze na knihu)“, *Svědectví*, 15, (1979), č. 58, s. 337–341.

²⁷ *Ibid.*, s. 425.

V kruzích socialistické opozice byla Mlynářova práce naopak velmi vyzdvižována jako důležitý podklad pro budoucí strategii opoziční činnosti. Redakce *Listů* napsala, že se jedná o „přísně marxistický a kritický výklad společenské a politické situace“.²⁸ Zároveň si od textu slibovala, že se stane „předmětem plodné diskuse jak v řadách socialistické opozice, tak i mimo ně a zřejmě i mezi těmi funkcionáři KSČ, kterým není osud socialismu a naší země ještě zcela lhostejný“.²⁹ Především ovšem šlo o to, že text měl podle *Listů* potenciál otevřít širokou a teoreticky podloženou debatu o příspěvku československého reformního komunismu uvnitř mezinárodního komunistického hnutí. Konkrétně zde stálo, že „zejména ty jeho strany, které vážně hledají východiska z dogmatické sterility, nemůžou přejít Mlynářovu marxistickou analýzu Československé skutečnosti mlčením a jistě k ní zaujmou stanovisko“.³⁰

Přestože Mlynář ve své práci dovozoval, že představa opakování roku 1968 by byla nerealistická, věřil, že „celkový cíl zůstává s rokem 1968 shodný, neboť shodné jsou i hlavní dosud neřešené společenské problémy a rozpory, které si novou reformní politiku dříve či později nevyhnutelně vymíní“.³¹ I proto se protagonisté socialistické opozice nadále intenzivně snažili integrovat teoretické poznatky o postupu reformy v šedesátých letech do aktivismu mezinárodního komunistického hnutí. V rámci těchto snah získal Mlynář postupně vůdčí úlohu. Po jeho emigraci z Československa v roce 1977 započal novou fázi exilové akademické kariéry, která nakonec vyvrcholila jeho zaměstnáním v Rakouském ústavu pro mezinárodní politiku (Österreichisches Institut für Internationale Politik) v Laxenburgu u Vídně.³² Mlynář se od počátku svého exilového působení snažil o systematizaci bádání o mechanismech československého reformního pokusu, k čemuž využíval rozsáhlé kontakty z období své akademické kariéry v šedesátých letech. V tomto smyslu se vyvíjelo i jeho vyjednávání na mezinárodní úrovni, jak v rámci politologické publicistiky, tak i v rámci jeho působení na mezinárodních politických fórech. Na zasedání Byra Socialistické internacionály v září 1977 pronesl příspěvek, v němž apeloval na „společné zájmy socialistických sil v Evropě“, kterým

²⁸ „Významná práce Z. Mlynáře“, *Listy* 5 (1975), č. 6, s. 6.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Tigris, „Aby se vlk nažral...“, s. 424.

³¹ Mlynář, *Československý pokus o reformu*, s. 7.

³² Na složité etablování v rámci exilové akademické komunity upozorňuje Alessandro Catalano. Popisuje cestu různými akademickými institucemi od přírodovědeckého muzea až po zmíněný institut v Laxenburgu: „Nejprve spolupracoval s různými institucemi, od září 1977 do prosince 1978 jako entomolog v Muzeu dějin přírody (Naturhistorisches Museum) ve Vídni, od března 1979 tři roky jako konzultant Ústavu dr. K. Rennera) a vystřídal několik krátkodobých univerzitních zaměstnání. V roce 1979 byl například dva měsíce v Oxfordu a přednášel v Salzburku, v akademickém roce 1980/1981 působil dva semestry jako hostující profesor v Brémách, v akademickém roce 1981/1982 zase v Innsbrucku.“ Od roku 1982 byl zaměstnán v Laxenburgu. Více Alessandro Catalano, „Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes dissent k ediční činnosti v exilu“, *Soudobé dějiny* 20 (2013) č. 3, s. 316–317.

by prospělo, „kdyby bylo například při vědeckém institutu některé socialistické strany vytvořeno podobné informačně výzkumné středisko“.³³ Diskuze o potřebě ustanovit typ východoevropské teorie politických systémů sovětského typu, respektive využít systematicky potenciálu vědců-aktérů roku 1968 a rozproutit diskuzi o charakteru a možnosti změn v politických systémech východního bloku rezonovala mezi socialistickou opozicí v exilu v této době z různých stran.³⁴

Za podpory různých politických, kulturních i univerzitních institucí nakonec z těchto snah, především díky aktivitám Zdeňka Mlynáře, vznikly dva velké výzkumné projekty „Zkušenosti pražského jara 1968“ (1979) a „Krise v sovětských systémech“ (1981). Oba projekty do jisté míry navazovaly na způsob mezioborové spolupráce z druhé poloviny šedesátých let. Také si částečně osvojily určitý typ samizdatové distribuce, neboť vzniklé strojopisy byly neformálně šířeny uvnitř exilové i domácí opozice.³⁵ Organizační vedení se původně vyjednávalo mezi Pelikánem a Mlynářem, ovšem po zvolení Jiřího Pelikána do Evropského parlamentu převzal vedení výzkumného týmu prakticky jen Mlynář. V roce 1979 se pak ustanovila vědecká rada, jejímiž členy byli mimo Mlynáře Jiří Pelikán, Eduard Goldstücker, Karel Kaplan, Jiří Kosta, Vladimír Klokočka a Radoslav Selucký.³⁶ Stejný rok v lednu byl rozeslán potenciálním autorům dokument „Výzkum problematiky ‚pražského jara‘ z hlediska potřeb západoevropské levice“, který definoval základní politické priority projektu a rámec, v němž by se výzkum měl odehrávat. Projekt si kladl za cíl „zprostředkovat západoevropské levici (eurokomunismům, socialistům a jiným marxistickým proudům) zkušenosti z Československa, které mají bezprostřednější význam pro řešení teoretických a politických problémů souvisejících s koncepcemi demokratického socialismu v západní Evropě“.³⁷

Projekt „Zkušenosti pražského jara 1968“ čítal 25 obsáhlých studií českých a slovenských autorů a jednalo se o jednu z nejkomplexnějších analýz kořenů, průběhu i neúspěchu komunistického reformního pokusu v Československu.³⁸ Většina textů nebyla nikdy oficiálně publikována a kolovala pouze mezi určitou částí mezinárodní

³³ NA, fond Zdeněk Mlynář, č. 3, k. 4, rukopis přednášky: „Byro SI - Paris, 28.-29. 9. 78“ [neuspořádaný fond].

³⁴ Podrobněji k organizování diskuzí o sovětských dějinách Michal Reiman, *Rusko jako téma a realita doma a v exilu. Vzpomínky na léta 1968-1990* (Praha: USD AVČR, 2008), s. 175-193 (k organizaci projektu *Krise v sovětských systémech* s. 186).

³⁵ K diskuzi o organizačním, personálním a finančním zajištění projektů více Catalano, „Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disent k ediční činnosti v exilu“, s. 317 n.

³⁶ NA, f. Zdeněk Mlynář, k. č. 4: Strojopis předmluvy pro knihu Zdeňka Strmisky [neuspořádaný fond].

³⁷ Cit. dle Catalano, „Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disent k ediční činnosti v exilu“, s. 321.

³⁸ Kompletní seznam všech autorů uvádí Mlynář ve své předmluvě k publikaci Zdeňka Strmisky: Zdeněk Mlynář, „Úvodem“, in Zdeněk Strmiska, *Sociální systém a strukturální rozpory sovětského*

socialisticky orientované inteligence a československé socialistické opozice v exilu. Některé práce zůstaly pouze jako nevydané rukopisy (část z nich se dnes nachází v Mlynářově fondu v Národním archivu), které neměly žádný dopad na kritickou veřejnost či jejich české verze zůstaly prakticky neznámé. Projekt jako celek nabízí cenný vhled do uvažování reformně-komunistické inteligence deset let po vojenské invazi do Československa. V tomto ohledu projekt navazoval na předchozí snahy zprostředkovat západoevropské levici podrobnou analýzu mechanismů uvnitř komunistické strany a vytvořit interpretační rámec pro pochopení „přechodu od systému sovětského totalitního typu k demokratickému socialismu“.³⁹ Hlavní devizou československých expertů měla být jejich vlastní historická zkušenost a detailní znalost mocenských mechanismů reformy „mono-stranického systému na systém pluralitní“, na které se sami teoreticky i prakticky podíleli.

Zároveň projekt hájil stanoviska, která nebyla v rámci západní sovětologie zcela běžná, když stále zohledňoval „stranické hledisko“, tedy snahu poskytnout čtenáři pochopení historického jednání stranických funkcionářů, ať už se jednalo o postup společenské pluralizace, demokratizace ekonomického a politického systému či reformy v oblasti médií (rušení cenzury). Pochopení intencí reformně-komunistického establishmentu zde mělo fungovat i jako obhajoba někdejší obezřetnosti komunistické elity vůči náhlému vzepětí nezávislého občanského aktivismu. Středem pozornosti těchto analýz tak nebyly pouze obecně teoretické a ideologické problémy, nýbrž politické podmínky a politické faktory, které vymezovaly specifické a omezené pojetí politického pluralismu a „limitované demokratizace“ v roce 1968.

Vůdčí osobnost celého projektu Zdeněk Mlynář navazoval na svou práci z roku 1975 a připomínal, že výchozím faktorem reformy nebylo „rozmetat lidovou revolucí existující institucionální systém“ a nahradit ho systémem jiným. Pravděpodobně i v kontextu sblížení s nekomunistickou opozicí Mlynář zdůrazňoval, že šlo o řešení „kompromisní, podřízené účelu konkrétní reformní politiky“. Vyznaným posunem bylo i hodnocení role komunistické strany a její úlohy v celém projektu demokratizace, o které napsal, že

bude vždy sama zdrojem vážných překážek ve vývoji k politickému pluralismu, ať už je její linie nakloněna sebevíc demokratickým reformám. Proto každá změna ‚totalitního systému‘ založená na koncepci reformy bude vždy rodit i snahu omezit politický pluralismus tam, kde to je pro systém spojeno s nebezpečím nahromadění požadavků a ‚tlaků zdola‘ nad únosnou míru.⁴⁰

typu (Kolín nad Rýnem: Index, 1983), s. 111; Zdeněk Mlynář, *Krise v sovětských systémech 1953–1981* (Kolín nad Rýnem: Index, 1983), s. 5–6.

³⁹ NA, f. Zdeněk Mlynář, k. č. 26: Strojopis studie „Představy o politickém pluralismu v politice KSČ roku 1968“. Pracovní studie č. 3, 1979, s. 4 [neuspořádaný fond].

⁴⁰ *Ibid.*, s. 5.

Vysvětlení limitů a možností „zkušeností pražského jara“ mělo představovat cestu k možným budoucím změnám v komunistických režimech východního bloku. Rok 1968 sice ukázal, jak obtížně se budují prvky politického pluralismu při výchozí politické základně, která je „daní totalitním politickým systémem sovětského typu“, ovšem zároveň tyto zkušenosti ukazují, že něco podobného je možné.⁴¹ Druhou významnou prací dotýkající se politického systému byla práce právníka a historika Josefa Pokštefla *Renaissance teorie dělby a kontroly moci v době Pražského jara*. Pokštefl zde mimo jiné poukazyval na poměrně bohatou teoretickou základnu, která se zabývala vztahem mezi soudní mocí (zejména nezávislého soudnictví) k ostatním složkám společnosti, ovšem také ukazoval, jak malá část podnětů této teorie byla nakonec uplatněna v praxi.⁴² To byl argument, který plošně zazníval i v ostatních studiích celého projektu, které upozorňovaly na fenomén „nedopracovanosti“ či nejasnosti teoretických koncepcí, které v tomto období vznikaly. Velká část ekonomických i politických premis nové reformy se totiž měla teprve „prozkoušet“ buď v čase, nebo skrze veřejnou diskuzi. Mnoho z námětů tak „nestihlo“ překročit rámec odborné diskuze, neboť několik měsíců byla „příliš krátká doba pro vypracování příslušných organizačních pravidel“,⁴³ což byl další z argumentů proti kritikům československé reformy.

Jako výsledek projektu „Zkušenosti pražského jara 1968“ se v říjnu 1981 konal v Paříži mezinárodní seminář pod názvem „Zkušenosti pražského jara a dnešní perspektivy demokratického socialismu“, jehož cílem bylo shrnout výsledky výzkumu a diskutovat specifika československého vývoje v roce 1968, které se staly aktuálnější v souvislosti s vývojem v Polsku v letech 1980–1981. To, co odlišovalo nové studie od raných analýz z počátku sedmdesátých let, bylo především včlenění československého pokusu o demokratickou reformu do širšího rámce vývojových fází krize systémů sovětského typu ve střední a východní Evropě. Přestože autoři (a zároveň protagonisté) považovali „československý příklad“ za „specifický, historicky podmíněný a neopakovatelný jev“, v dlouhodobější historické perspektivě byla československá politická krize nepřekvapivou „systémovou reakcí“, srovnatelnou s Maďarskem v roce 1956 či Polskem v roce 1980. Ve všech třech případech se rozrušily „některé systémově podmíněné vazby sociálně-politického systému především masovým tlakem ‚zdola‘, vytvořením nových nezávislých institucí masového lidového hnutí“.⁴⁴ Rozdíl, který byl akcentován

⁴¹ *Ibid.*, s. 6.

⁴² NA, f. Zdeněk Mlynář, k. č. 26: Studie Josefa Pokštefla „Renaissance teorie dělby a kontroly moci v době Pražského jara“. Strojopis pracovní studie č. 13 [neuspořádaný fond].

⁴³ Jiří Kosta, „K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965–1969“, *Acta Oeconomica Pragensia* 13 (2005), č. 3, s. 38. V roce 1979 byl text publikován pouze francouzsky a anglicky.

⁴⁴ NA, f. Zdeněk Mlynář, sign. 119, k. č. 4: Ediční poznámka ZM ke sborníku Československo 1968 – Polsko 1981, s. 3 [neuspořádaný fond].

v případě Československa ve srovnání s Maďarskem a Polskem spočíval především v šíři reformních sil uvnitř oficiálních politických (stranických) struktur.

Polský příklad sloužil účastníkům semináře jako příklad krachu reformně-komunistické ideové a politické tendence a potvrzení toho, co už čeští intelektuálové debatovali od vzniku Charty 77, tedy nutnost opuštění představy o možnosti demokratizace stranických a politických struktur a nutnost budování „nezávislého“ masového hnutí. Jednou z prognóz budoucího vývoje byla představa, že monopolně vládnoucí komunistické strany, aby přežily krizím, budou muset přistoupit na takový systém vlády, který umožní nezávislým organizacím alespoň částečný podíl na kontrole moci.⁴⁵ Z hlediska vývoje mezinárodního komunistického hnutí, ale i nových mezinárodních vztahů, tak bylo pražské jaro viděno jako „historická epizoda“. Účastníci semináře došli k závěru, že analýzy československého reformního projektu a jeho revize již nemůžou být samy o sobě podkladem pro budování širší mezinárodní i domácí socialistické solidarity. I proto se zájem socialistických intelektuálů začal obracet k aktuálním otázkám charakteru systémů sovětského typu a tzv. reálně existujícího socialismu.

Kritika systémů sovětského typu a redefinice pojmu totalitarismus

Druhý projekt, který si kladl za cíl systematicky analyzovat „východoevropskou zkušenost“ fungování komunistických režimů, byl nazván „Krise v systémech sovětského typu“. Byl formulován již s ohledem na politickou krizi v Polsku v roce 1981 a jeho ambicí bylo oslovit ještě širší pole zájemců, než jak tomu bylo u projektu „Zkušenosti pražského jara“, u kterého se počítalo především se zájmem ze strany eurokomunisticky orientovaných myslitelů.⁴⁶ Druhý projekt měl také větší vědecké ambice a zcela překračoval konkrétní československou zkušenost. Mlynář se domníval, že „vnášet do debaty se západní levicí jenom československou problematiku je málo“.⁴⁷ To bylo zřetelné i ve volbě jazyků, ve kterých tyto práce vycházely. Prioritou byla německá, anglická a francouzská vydání, což mělo přispět k uchování vazeb s komunitou, na niž tyto projekty měly působit. Ani v tomto projektu nebyly až na výjimky studie překládány do češtiny a sám Mlynář přiznával, že jsou to práce, „které nebyly napsány pro českého čtenáře“.⁴⁸ Proto bylo nárokem projektu teoreticky a koncepčně postihnout nejenom přínos československé reformy, ale obecněji vysvětlit fenomén krize a stability (stabilizace) v tzv. systémech sovětského typu. Počítalo se s novou mezinárodní vědeckou radou, která bude složena z východoevropských (většinou exilových) intelektuálů, případně jiných evropských sovětologů. Činnosti vědecké rady se nakonec zúčastnili mimo Mlynáře Włodzimierz

⁴⁵ *Ibid.*, s. 4.

⁴⁶ Dle Catalano, „Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disent k ediční činnosti v exilu“, s. 330.

⁴⁷ NA, f. Zdeněk Mlynář, sign. 119, k. č. 4: Ediční poznámka ZM ke sborníku Československo 1968 - Polsko 1981, s. 7 [neuspořádaný fond].

⁴⁸ *Ibid.*, s. 5.

Brus, Ferenc Fehér, Ágnes Hellerová, Pierre Kende, Jiří Kosta, Jiří Pelikán, Aleksander Smolar, Lubomír Sochor a Zdeněk Strmiska. Společným smyslem výzkumných studií v rámci tohoto projektu bylo podat analýzu krizových jevů a forem jejich překonávání v zemích sovětského bloku a ukázat systémově podmíněné příčiny, které krize opakovaně vyvolávají, a tak i odůvodnit perspektivní „nutnost systémových změn (nutnost překonání totalitních rysů těchto systémů)“.⁴⁹

Východoevropští intelektuálové a diskuze o totalitarismu

Uchopení systémů sovětského typu jako systémů totalitárních, a tedy i částečná integrace slovníku teorie totalitarismu do vlastních analytických přístupů, bylo novým fenoménem disidentského marxismu. Historicky lze nahlížet diskuze o totalitarismu z mnoha různých úhlů a skrze různá interpretační schémata, která ukazují různé formy politického i analytického užití pojmu a následného působení. Oživení teoretického i politického užití totalitarismu v sedmdesátých letech je popsáno odbornou literaturou – pojem se ve východoevropských diskuzích používal především ke kritice existujících režimů. V kontextu tohoto totalitárního obrození upozorňují někteří autoři, jako například Jacques Rupnik či Robert Brier, na jistý paradox v užívání pojmu totalitarismus v sedmdesátých letech. Ve chvíli, kdy se pojem totalitarismus vytrácí z akademických diskuzí západní sovětologie jako „nevědecký produkt“ studené války, jeho užívání dramaticky vzrůstá mezi nezávislými politickými intelektuály ve střední a východní Evropě, pro něž se totalitarismus stává důležitým nástrojem nové politické rétoriky.⁵⁰

V kontextu společenských změn po roce 1968 poukazuje Rupnik ve svém textu *Totalitarianism Revisited* na tři základní roviny užívání pojmu totalitarismus (v českém případě „totalita“) mezi disidenty střední a východní Evropy. Jednak se pojem objevil jako součást (nejen) opozičního „veřejného“ mínění, kdy se toto slovo stalo jakýmsi společně sdíleným „žargonem“ pro odsouzení normalizační skutečnosti. Neposkytovalo žádnou zcela jasnou definici mimo několik základních (a poměrně vágních) premis, jako byl nedostatek demokracie, nemožnost kontroly občanů nad společností a totalitní formy vlády. Druhá, specifičtější rovina užívání pojmu totalitarismus se objevila jako „společný jmenovatel“ disidentských politických textů, kde užívání slovníku teorií totalitarismu představovalo mimo jiné politický apel vůči západoevropským intelektuálním komunitám. Nakonec třetí rovina podle Rupnika představovala nový pokus východoevropských intelektuálů o redefinici pojmu totalitarismus a o poskytnutí no-

⁴⁹ Catalano, „Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disident k ediční činnosti v exilu“, s. 330.

⁵⁰ Jacques Rupnik, „Totalitarianism revisited“, in John Keane (ed), *Civil Society and the State: New European Perspectives?* (Londýn: Verso, 1988), s. 263–289; Robert Brier, „Adam Michnik’s Understanding of Totalitarianism and the West European Left: A Historical and Transnational Approach to Dissident Political Thought“, *East European Politics and Societies* 25 (2011), č. 2, s. 198–218.

vých analýz mechanismu fungování pozdně socialistické moci.⁵¹ Pojem totalitarismus ovšem značná část nezávislých intelektuálů na východě nepřijímala v jeho rigidní „studenoválečnické“ podobě, ale používali jej více flexibilně či intuitivně.⁵² Rupnik také upozorňuje na to, že více než „klasické“ akademické teorie totalitarismu z padesátých let (Arendtová či Brzezinski) rezonovaly mezi východoevropskými disidenty literární imaginace totalitárních společností (Orwell, Solženicyn, Miłosz aj.), které umožňovaly artikulovat (post)totalitarismus jako zcela nový fenomén, jež odrážel zkušenost s evolucí režimu a novými mechanismy společenské kontroly.⁵³

Naopak sociálněvědní přístup představoval v debatě o totalitarismu mezi disidenty spíše minoritní pozici. Přesto vzniklo množství studií, které již reflektovaly probíhající diskuze o totalitarismu a tento pojem revidovaly na základě nových historických zkušeností. Tento proces lze interpretovat i jako součást určitého „intelektuálního détente“, které probíhalo již od šedesátých let a ve vědecké produkci se projevuje na obou stranách „železné opony“ ustupováním od užívání politicky silně motivovaných analytických pojmů. V západ- i východoevropské sociálněvědní metodologii dochází jednak k (re)integraci diferenciovanějších analytických nástrojů, ovšem i k větší citlivosti vůči perspektivám bývalých interpretačních protivníků. Tak je třeba chápat i osvojení pojmu totalitarismus východoevropskými opozičními intelektuály (nezřídka vycházející z marxistické tradice), z nichž se ta část, kterou bychom mohli řadit dle Rupnikovy typologie do třetí roviny, pokoušela odůvodnit a vysvětlit předpoklady k systémovým změnám v tzv. systémech sovětského typu, respektive společnostech sovětského typu.

Systémy sovětského typu nebyly podle těchto přístupů ani socialistické, ani kapitalistické, ovšem ani tranzitivní mezi těmito dvěma verzemi. Podle britského politologa Hugo Radice tak vznikla teorie nových typů společností „sui generis“, jejíž podstata spočívala v opuštění pro marxismus-leninismus klasické posloupnosti vývoje, kde společnosti přecházejí z kapitalismu do socialismu. Východoevropská sovětologie

⁵¹ Rupnik, „Totalitarianism revisited“, s. 265–266.

⁵² V českém prostředí se pojem objevoval v různých podobách jako totalita, totalitarismus, totalitní režim, totalitní diktatura či post-totalitarismus a mimo reformně-komunistický sociálněvědní proud je spojený především se jmény, jako je Milan Šimečka, Václav Havel či Rio Preisner. Každý z těchto autorů vycházel z jiné myšlenkové tradice, pracoval jinými prostředky výkladu, a nabízel tak odlišné způsoby kritiky tehdejších režimů. Havel, který konceptuálně vycházel z fenomenologické tradice uvažování o společnosti, považoval (post)totalitarismus především za „institucionalizovanou lež“, která může být překonána pouze autentickým gestem odporu proti této lži. V konzervativní kritice Rio Preisnera byl totalitarismus bytostně moderní fenomén, „náhrada za popřenou a poplivanou trojjedinost Boha“. Milan Šimečka psal o vzniku „spolehlivé společenské smlouvy totalitního režimu“, která využívá adaptovaného poslušného občana. Více: Jiří Kohoutek a Jan Slavíček, „Česká stopa v diskurzu totalitarismu“, in: Jiří Petráš, Libor Svoboda (eds.), „Bezčasí“. *Československo v letech 1972–1977* (Praha – České Budějovice: ÚSTR – Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2018), s. 223–233.

⁵³ Rupnik, „Totalitarianism revisited“, s. 267.

sedmdesátých a osmdesátých let se lišila od důležitých proudů sociálněvědní kritiky předchozí dekády. Reformně komunistické (ovšem i trockistické či maoistické) analýzy s touto dějinnou posloupností implicitně i explicitně počítaly.⁵⁴ Autoři, kteří v sedmdesátých letech vycházeli z kritické tradice marxistického revisionismu, se snažili pochopit podstatu a stabilitu „normalizovaných“ společností a vysvětlení již nehledali vždy v intelektuálních dějinách marxismu, ovšem ani pouze v externím tlaku, kterému východní blok podléhal. Jejich cílem bylo vysvětlit fungování sovětských politických systémů skrze pochopení empirického fungování tzv. „reálně existujícího socialismu“.

Na rozdíl od mnohých intelektuálních marxistických konverzí, které jsou charakteristické pro toto období, nelze tento typ kritiky označit ani za doktrinální opuštění marxismu, ani za „jazykový obrat“ v kritice komunistické moci (reprezentovaný disidentskými analýzami rozdílu rétoriky a praxe komunistických režimů). Jako nejvhodnější označení pro tyto metodologické přístupy považuje Radice termín „historická sociologie sovětských systémů“.⁵⁵ Zřetelným trendem, který doprovázel neutralizaci politických analytických pojmů, byla také aplikace v osmdesátých letech populární sociologizující „systémové teorie“ do ostatních přístupů sociálních věd. Velká část empirické práce se zaměřovala na normativní komponenty „sociálních systémů“ a „systémových struktur“. V tomto ohledu již nelze hovořit čistě o reformně-komunistické politické teorii, přestože její dědictví je v těchto přístupech mnohdy klíčové. Analýzy systémů sovětského typu totiž často vycházely primárně z politologických a sociologických poznatků provedených mezi lety 1956–1968. Jednalo se tak o specifický typ východoevropského antistalinského marxismu. Mezi autory, kteří rozvíjeli tyto teorie, patřili například Jacek Kuroň, Karol Modzelewski, Rudolf Bahro, Iván Szelényi, György Bence, Janos Kis a mezi českými intelektuály byly obdobné analýzy reprezentovány především Zdeňkem Mlynářem, Jiřím Hájkem či Zdeňkem Strmiskou.

V českém prostředí se koncept totalitarismu rozvíjel především u exilových autorů ovlivněných diskuzemi na Západě v padesátých a počátku šedesátých let dvacátého století. V domácím prostředí se ovšem prakticky po dvě desetiletí tento koncept kriticky nediskutoval. Intelektuálové ve východní a střední Evropě se nepokusili o žádnou významnější teoretickou reflexi, neboť v období destalinizace (1956–1968) se zdálo, že koncept totalitární společnosti není pro reflexi vlastních společností analyticky nosný.⁵⁶ Pojmy jako totalitarismus, totalita či totalitní diktatura se tak později objevovaly u mnoha disidentských komentářů bez teoretického zázemí. To ovšem neplatilo pro výzkumné „pole“ zmíněných projektů, kde se začal postupně tvořit nový typ „české sovětologie“. Ta začala objevovat soudobé přístupy, které kriticky hodnotily sovětské systémy skrze

⁵⁴ Hugo Radice, „Marxism in Eastern Europe. From Socialist Dissidence to Capitalist Restoration“, *Socialist Register*, (2012), č. 42, s. 44.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Noël O'Sullivan, „The Concept of Totalitarianism in East-Central European Political Thought, with some Reflections on its Post-Cold War Relevance“, *Politeja*, (2012), č. 21, s. 51.

totalitární paradigma.⁵⁷ Zde jsou důležití hlavně zmínění dva autoři, kteří se snažili dát celému projektu teoretické ukotvení: Zdeněk Mlynář a sociolog Zdeněk Strmiska. Přestože pojem *totalitarismus* či *totalitní diktatura* akceptovali jako důležité analytické náčiní, ke „klasické“ teorii totalitarismu, tak jak byla formulována Hannah Arendtovou a později Zbigniewem Brzezinskim a Carlem Friedrichem či Raymondem Aronem, se oba stavěli spíše odmítavě jako k nedostatečně diferencujícímu přístupu.⁵⁸ Podobně jako v západoevropské diskuzi i v té, která probíhala mezi východoevropskými intelektuály, bylo cílem revidovat teorie totalitarismu především ve dvou aspektech, které byly fundamentální pro klasické teorie totalitarismu. Jednak šlo o oslabení požadavku na vnitřní „ideologickou oddanost“ režimům, za druhé šlo o zjevné oslabení fyzického teroru, který byl nahrazen méně násilnými prostředky kontroly.⁵⁹

Jak pro Mlynáře, tak i pro Strmisku bylo klíčové postihnout nikoli pouze povahu nových typů poststalinových systémů, ovšem i jejich historickou genezi, a tím také odůvodnit předpoklad, že k zásadním systémovým změnám v SSSR a v zemích sovětského bloku dojde a dojít musí. Mlynářová práce *Krise v sovětských systémech 1953–1981* z roku 1983 představovala na poli „české sovětologie“ nejucelenější pokus o postihnutí fenoménu krize sovětských politických systémů. Mlynář operoval s pojmem totalitní diktatury, který se mu zdál adekvátní k popisu systémů sovětského typu. Jeho užití zde mělo jistě i politický rozměr, ovšem zároveň je evidentní, že autoři výzkumného projektu hledali v západní teoretické diskuzi adekvátní pojmy pro popis stávající reality. Mlynář charakterizoval totalitní systém sovětského typu několika hlavními rysy, které podle něj měly zásadní význam jak pro kvalitu a funkčnost politického systému sovětského typu, tak také pro vznik jeho krizí. Tyto rysy definoval v následujících osmi bodech: 1) Úplné splnutí politické a ekonomické moci; 2) Podstatná závislost sociálního postavení společenských skupin a jednotlivců na politické moci; 3) Koncepce moci v rukou aparátu komunistické strany a centralizace rozhodovacích procesů; 4) Institucionalizovaný politický systém nezajišťuje důležité zpětné vazby mezi společností a politickou mocí; 5) Masový politicko-policejní teror; 6) Informační izolace společnosti; 7) Politická moc předepisuje určitý povinný způsob myšlení a potlačuje vše, co mu odporuje; 8) Sovětský

⁵⁷ Mlynář jistě musel být dobře obeznámen s pracemi, které nabízely alternativní konceptuální uchopení, například s analýzami politického pluralismu a zájmových skupin, které inicioval H. G. Skilling, ale ve svých studiích je nereflakuje. Je otázkou, proč se v rámci výzkumných týmů více nerozvíjely poznatky západoevropské školy „komparativního komunismu“ či tzv. pluralistické školy, které ve výzkumu systémů sovětských politických systémů ustupovaly od pojmu totalitarismus (možným vysvětlením může být jazyková bariéra). Více Martin Štefek, *Kádry rozhodují, ovšem. Předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému* (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2019), s. 9–19; Martin Štefek, „Pluralismus: kritika totalitarismu“, in *Za Fasádou jednoty. KSČ a SED po roce 1985* (Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014), s. 28–47.

⁵⁸ Strmiska, *Sociální systém a strukturální rozpory sovětského typu*, s. 111, Mlynář, *Krise v sovětských systémech 1953–1981*, s.18.

⁵⁹ O'Sullivan, „The Concept of Totalitarianism in East-Central European Political Thought, with Some Reflections on Its Post-Cold War Relevance“, s. 51.

sociálně politický systém sám sebe považuje za nadřazený jiným systémům.⁶⁰ Cílem Mlynářovy analýzy bylo srovnání historických pokusů o překonávání totalitárních rysů ve společnostech střední a východní Evropy. V tomto ohledu byl Mlynářův nárok politický a vycházel implicitně z marxistické kritiky: žádoucí společenská dynamika spočívala v pochopení historického procesu a jeho pravidelnosti.

Mlynář znal klasiky teorie totalitarismu a ve své osmibodové charakteristice z nich částečně kriticky vycházel. Tuto koncepci ovšem považoval za příliš jednostrannou pro její spekulativní a politické názory a byl přesvědčen, že „znemožňovala analýzu vnitřně rozporných vývojových tendencí sovětských systémů po roce 1956“.⁶¹ Sám se zde hlásil k přístupům kritickým k první generaci teorie totalitarismu, které ovšem považoval stále za analyticky nosné.⁶² Uznával měnící se povahu sovětského totalitarismu od třicátých let, přesto se domníval, že charakter politické moci sovětského typu nejlépe vystihuje pojem *moci totalitní*. „Pojem totalitní moci,“ psal Mlynář, „jak byl doposud vypracován v politologické literatuře, má jen malou poznávací hodnotu a je nutno podrobit jej kritice právě proto, že ulpívá na srovnávání některých prostředků moci, a tím zastírá jak podstatné rozdíly, tak i hlubší shodu různých historických typů politické moci“.⁶³

Druhým výrazným teoretikem sovětských systémů se stal sociolog Zdeněk Strmiska, člen Machoninova „Týmu pro výzkum vertikální sociální diferenciacce československé společnosti“. Po roce 1968 Strmiska emigroval do Francie, kde pokračoval ve své sociologické práci. V kontextu oživeného „totalitárního paradigmatu“ v sedmdesátých letech kritizoval Strmiska pouhé „deklarativní“ odsouzení sovětské politiky a hlasitou antisovětskou rétoriku, tak jak ji praktikovaly některé západoevropské komunistické strany, ale i velká část autorů československé socialistické opozice v exilu. Vyzdvihl sice přínos některých teoretických prací západoevropských komunistů (především práce Santiaga Carilly, který otevřeně uznal, že „velká otázka demokracie“ nenašla řešení v politické praxi Sovětského svazu a jiných východoevropských režimů, a soustavně se pokoušel rozpracovat „model demokratického socialismu“), zároveň ovšem kriticky poukazoval na teoretickou slabost současných socialistických politických hnutí:

od zaujetí politického stanoviska vede ještě dlouhá cesta k dostatečnému teoretickému objasnění sovětského systému a definování předpokladů pro jinou uskutečnitelnou alternativu společenského vývoje. Pokud tato cesta není vykonána, nebezpečí represivních tendencí v teorii a praxi není ještě zažehnáno.⁶⁴

⁶⁰ Mlynář, *Krise v sovětských systémech 1953–1981*, s.13–18.

⁶¹ *Ibid.*, s.18.

⁶² Mlynář zmiňuje například publikaci *Sozialistische Systeme* (Opladen, 1979).

⁶³ Zdeněk Mlynář, „Politická moc sovětského typu a proces lidské emancipace“. Původně vyšlo německy ve sborníku H. Kremendahl a T. Meyer, *Menschliche Emanzipation* (Frankfurt: EVE, 1981). Dostupné česky online: http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/zm_pmst.htm.

⁶⁴ Strmiska, *Sociální systém a strukturální rozpory sovětského typu*, s. 79.

Proto se Strmiska snažil poskytnout co nepodrobnější materiál pro rozvinutí kritické diskuze o povaze sovětské moci. Byl pravděpodobně jeden z mála československých autorů, který nabídl systematický přehled tehdejších sociologických a politologických přístupů v bádání o Sovětském svazu. Ve své práci se pokusil dokázat, že „v uplynulém čtvrtstoletí se v praxi sice v mnoha směrech změnila metody působení politické moci v sovětských systémech, ale nezměnil se její nárok na totální kontrolu každého společenského pohybu“.⁶⁵

Významnou roli hrál i politický kontext, ve kterém tyto teorie vznikaly a k jakým politickým cílům sloužily. Čistě politická a „bojovná“ perspektiva totalitarismu byla v rámci projektu odmítnuta, neboť, jak napsal Strmiska, „takové interpretace totalitarismu přestávají být pouhou teorií a zřejmě přecházejí do služeb určitých ideologií a politických strategií“.⁶⁶ Motivace autorů zmíněných výzkumných projektů nebyla skrze totalitární jazyk zcela diskreditovat marxistickou politickou teorii, tak jak to bylo například u francouzských tzv. „nových filosofů“. Právě proto, že iniciativa obou výzkumných projektů byla silně spojená s rozvíjením možných teoretických východisek demokratického socialismu v Evropě, tak cílem nebylo skrze totalitární teorie „re-etablovat“ liberální společenské zřízení. Pojem totalitarismus se formoval a vyvíjel od počátku v protikladu k liberálním modelům politického systému. Jeho „osvojení“ (bývalými) marxisty tak znamenalo také jeho reinterpretaci (a v tomto smyslu vlastně i jeho vsazení do nových „politických služeb“). V tomto kontextu Strmiska zdůraznil, že klasická interpretace totalitarismu nemůže pokrýt celou varietu typů politických systémů moderních společností, a

proto také tradiční analýzy totalitarismu zdůrazňují obvykle ty jeho rysy, které jsou protikladem klasického liberálně demokratického systému, u nichž však není zřejmé, že náležejí výlučně totalitárním společnostem, že vytvářejí skutečnou základnu totalitarismu a že nemohou náležet jiným typům společností.⁶⁷

Strmiska zde vyjádřil pomocí jazyka strukturálně-funkcionalistické teorie to, na čem spočívala identita socialistické opozice – to, že sovětský systém je *totalitární* a že stejně (nebo aspoň podobně) *totalitární* byl například systém nacistický, neznamená, že by podobné rysy neměla i kapitalistická, liberálně-demokratická společnost. Proto by podle něj cílem kritiky sovětských systémů neměl být obrat k politicky liberálnímu uspořádání liberalismu, nýbrž opětovné promýšlení demokratického socialismu a hledání nesovětských forem marxismu a socialismu, které již nutně nebudou stát na doktríně marxismu-leninismu. Cílem analýz mělo být mimo jiné vyvolat teoreticky a historicky

⁶⁵ *Ibid.*, s. 141.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 115.

⁶⁷ *Ibid.*

poučenou diskuzi o možnosti reformy v „systémech sovětského typu“. To byl také jeden z hlavních rozdílů, který odlišoval tyto přístupy od nemarxistické disidentské kritiky. Výchozí premisy marxistické metodologie těmto myslitelům poskytovaly dva základní prvky charakteristické pro jejich kritické postoje. Jednak to byly znalosti teoreticky diferenciovaných přístupů k analýze „krizových jevů“ u kapitalistických společností, které pak byli schopni aplikovat na komunistické společnosti (to se týkalo především fenoménů společenských krizí, rozporů a odcizení). Za druhé v těchto přístupech bylo implicitně přítomné „optimistické očekávání“, tedy víra v to, že historické a sociologické pochopení hlavních strukturálních rozporů společností sovětského typu otevře cestu k překonání jejich totalitárních rysů.⁶⁸

Kritika „reálného socialismu“ a perspektiva reforem v systémech sovětského typu

Na pozadí analýz společností sovětského typu se formoval směr reformně-komunistické kritiky normalizační společnosti, který mimo lidskoprávní politický jazyk užíval i marxistickou terminologii. Autoři chápali jako nutnost definování společenského rozporu, z jehož rozpoznání by mohla vyrůst nová opozice. Sociálněvědně ukotvená kritika operovala v duchu nových vědeckých přístupů kombinací jazyka kvantitativní sociologie strukturálního funkcionalismu a marxistické analýzy. Tento způsob poznání se také vyznačoval zaměřením na pojmy *stabilizace* a *krize*, ve kterých byla nově uvažována vývojová stádia sovětských společností. Každá krize v sovětských systémech byla v dosavadním vývoji překonána dočasnou „relativní“ stabilizací. Mlynářovou intencí bylo plošně zkoumat podmínky těchto stabilizačních faktorů, ovšem také podmínky, ve kterých se vyčerpávají a odhalují latentní společenský rozpor, který byl podle něj vlastní „totalitním sovětským diktaturám“.

Příkladem odhalení společenského rozporu vedoucího k politické krizi byl v této době pro mnoho autorů především vývoj v Polsku v roce 1981, který také podnítil nové diskuze o možnostech reformy skrze masový tlak zdola. Mlynář se analýze polských událostí věnoval velmi podrobně a došel k závěru, za jakých podmínek se konsolidační stabilizační strategie stává neúčinnou a vede ke krizi. Od druhé poloviny sedmdesátých let bylo možno pozorovat, že pod úspěchy „normalizačních“ politik narůstaly tzv. krizové jevy, které ohrožovaly jejich stabilitu. Byl to především důsledek vytěsnění alternativních tendencí mimo rámec oficiálních struktur. Mimo tyto struktury se tak začalo postupně formovat disidentské a opoziční hnutí, které postupem času získávalo čím dál větší legitimitu. To, co bylo tedy zdrojem stabilizace – vytěsnění alternativ –, se postupně stalo zdrojem zásadní politické krize a odhalilo latentní politický rozpor.⁶⁹

⁶⁸ Thomas Oleszcuk, „Dissident Marxism in Eastern Europe“, *World Politics* 34 (1982), č. 4, s. 527–547, zde 534.

⁶⁹ NA, f. Zdeněk Mlynář, část 1, k. 4: Strojopis referátu pro seminář v Paříži (květen 1981) „Pražské jaro“ a současná krize politických systémů sovětského typu, s. 23 [neuspořádaný fond].

Analýzy se soustředily nejen na politické systémy, ale snažily se ukázat, že obdobné mechanismy platí i v systémech jiných, například informačních (termín „informační systém“ se používal pro oblast médií a jejich možností práce a šíření informací). Rozpory, které v sobě nesl sovětský informační systém, který „neodpovídá přirozené lidské touze po důstojném životě“ a nabízí občanům pouze „omezený a bedlivě střežený prostor pro manipulovanou kritiku a pseudodiskuzi“,⁷⁰ byly definovány jako jeden z trvalých zdrojů cyklických krizí v zemích reálného socialismu.

Zatímco pro zachycení historického vývoje a pravidelností společenských fenoménů se zdál pro tento typ kritiky nevhodnější pojem systémů sovětského typu, paralelně se rozvíjela kritika tzv. společností „reálného socialismu“. Ta představovala nové konceptuální uchopení sovětské reality od konce šedesátých let a měla teoreticky vyjádřit povahu poststalinického stádia sovětských systémů. Kritici sovětské ideologie poukazovali na to, že v tomto stádiu oslabila tezi o tom, že sovětský socialismus je nejlepší ze všech teoreticky myslitelných. Namísto toho se legitimovala tím, že je jediný „reálně existující“ a že všechny alternativy jsou jen iluzemi a utopiemi – jediný opravdový socialismus je sovětský socialismus. Kritériem „správnosti“ tak postupně přestala být sama budoucí komunistická ideologie, ale stala se jím výlučně existující praxe sovětského politického systému.⁷¹ Termín „reálně/aktuálně existující socialismus“ se dostával do disidentských diskuzí především díky knize Rudolfa Bahra z roku 1977 *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu*,⁷² kterou Bahro napsal v reakci na potlačení reformního pokusu v Československu v roce 1968.⁷³ Z marxistické perspektivy zde odmítl jak stalinskou minulost

⁷⁰ Dušan Havlíček, „Veřejná informace v sovětských systémech“, in Radim Wollák a Barbara Köpplová (eds.), *Česká média a česká společnost v 60. letech* (Praha: Radioservis, 2008), s. 161.

⁷¹ V roce 1983 vyšlo pouze francouzsky: *L'information publique dans les systèmes politiques soviétiques*, in *Projet de recherche « Les crises des systèmes de type soviétiques »*, dirigé par Zdeněk Mlynář et le conseil scientifique, Etude no 9 (INDEX e. V. 1985). Více také NA, f. Zdeněk Mlynář, k. 26: Studie Dušana Havlíčka Masová komunikace v Československu 1956–1968. Pracovní studie č. 16 výzkumného projektu Zkušenosti pražského jara (1979) [neuspořádaný fond].

⁷² Peter Kenez, „Real, Existing Socialism“, in *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 214–242; Zdeněk Mlynář, „O stabilizaci režimu v zemích sovětského bloku“, *Listy* 9 (1979), č. 4, s. 58: „Totalitní moc už neargumentuje tím, že její systém je nejlepší z teoretického hlediska, nýbrž tím, že je jediný reálně existující, že všechny jiné alternativy socialismu jsou jen iluzemi a jediný socialismus je sovětský, protože je jediný reálný. Pomocí ideologického pojmu ‚reálného socialismu‘, který se oficiálně v sovětském bloku užívá v posledních letech, přestala tedy být kritériem správnosti politické praxe komunistická teorie a stala se jím sama mocenská realita v sovětském bloku. Státně uznanou ideologií je tak vlastně už beze zbytku sama praxe státu. Tendence k tomuto stavu, silně uplatňovaná už za Stalina, nebyla tedy nejenom popřena, jak o to usilovali reformní komunisté, nýbrž definitivně a naplno zvítězila.“

⁷³ Rudolf Bahro, *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu* (Praha: Filosofia, 2020).

⁷⁴ Tomáš Vilímeček, *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968* (Praha: Vyšehrad, 2010), s. 173.

socialismu, tak liberální koncepci demokracie, uvažoval o podmínkách, za nichž by byla možná demokratizace socialismu, a volal po rehabilitaci komunismu jeho „očištěním od nemarxistického voluntarismu a změn jeho praxe“.⁷⁴ Ohlas Bahrovy koncepce v českém disidentském prostředí (studie vyšla česky v roce 1979 v samizdatu) byl spíše minimální, neboť, jak uvedl Jaroslav Šabata, kniha šla „mimo ducha českého pozicičního prostředí, které se vzpíralo tzv. socialistickým alternativám stávajícího režimu“.⁷⁵

Na rozdíl od domácího lidskoprávního disentu rezonovaly Bahrovy koncepce jak mezi protagonisty eurokomunistického hnutí, tak i mezi socialistickou opozicí v exilu. Kritickou reflexi napsal Jiří Pelikán v roce 1979, který Bahrovu studii označil za jeden z nejvýznamnějších podnětů posledního desetiletí „k diskuzi o charakteru systémů v zemích Východní Evropy a o možných perspektivách vývoje tzv. reálného socialismu“.⁷⁶ Pelikán považoval Bahrovu analýzu za tak významnou, že ji označil za zásadní podklad k diskusi mezi marxistickou opozicí východní Evropy a západní levicí a východisko „k dalším pracím tohoto druhu“.⁷⁷ Vycházel zde z opozičních premis, které sdílel s ideovým rámcem exilových výzkumných projektů, totiž že opozice musí respektovat závěry vědeckých analýz existující skutečnosti ve východní Evropě. Proto také napsal, že Bahrova kniha představuje novou etapu

boje za socialistickou alternativu a za změny ve Východní Evropě; tato etapa je charakterizována jednak objektivní a vědeckou analýzou (nikoli emotivní publicistikou) tzv. sovětského modelu socialismu a z ní vycházejících politických závěrů strategie a taktice v boji za změnu nynějšího stavu.⁷⁸

Na druhou stranu bylo evidentní, že přes sdílená politická stanoviska nebyla Bahrova kritika pro exilové socialisty zcela přijatelná, především v otázce Bahrovy kritiky politického pluralismu. Pro Bahra zůstávaly politické strany výrazem různých třídních

⁷⁴ Bahro, *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu*, s. 416.

⁷⁵ Cit. dle Vilímek, *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*, s. 178.

⁷⁶ Jiří Pelikán, „Možnosti a cesty změn ‚reálného socialismu‘. Nad knihou Alternativa Rudolfa Bahra“, *Listy* 9 (1979), č. 5, s. 21. Původně publikováno jako příspěvek do sborníku „Antworten auf Bahros Herausforderung“ des „realen Sozialismus“, nakladatelství Olle u. Wolter, Z. Berlín. Pelikán také vyjádřil pochyby nad formováním opozice kolem termín „komunismus“, který byl podle něj „v očích národů východní Evropy diskreditován, protože je spojován s představou vlády jedné strany, tedy diktatury aparátu, opřené o hegemonii Ruska. Odpor proti komunismu nelze ztotožňovat s odporem proti socialismu jako společenskému systému, založenému na kolektivním vlastnictví výrobních prostředků. I většina těch, kdo se ve východní Evropě považují za anti-komunisty a nevěří v socialismus jako ideologii, považuje sotva za možné, aby se po odstranění diktatury komunistického aparátu velké továrny a podniky vrátily do rukou soukromníků nebo aby se zemědělská družstva rozpustila v jednotlivá hospodářství.“ *Ibid.*

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*

zájmů. Naopak pojetí socialistické politické plurality, které rezonovalo mezi exilovou socialistickou opozicí, vycházelo z četných československých i jiných marxistických sociologických a filosofických koncepcí, které dokázaly již před rokem 1968, že i v socialistické společnosti existují různé třídní a skupinové zájmy, a že je tudíž zcela oprávněné, aby se mohly projevit prostřednictvím ustanovení vlastních politických struktur. Pelikán se ovšem přihlásil k Bahrovu zjištění, že boj o změnu a konflikty mezi silami nového opozičního hnutí a silami moci již nelze pochopit v kategoriích „tradičních“ třídních rozporů a že subjektem emancipačního hnutí budou „energické a tvůrčí živly uvnitř všech společenských vrstev a oblastí“.⁷⁹ K těmto tvořivým silám počítal Bahro jak intelektuály (vědce, techniky, lékaře, umělce atd.) a mládež, tak i dělníky, které ovšem nepovažoval za klíčový segment společnosti, která by byla schopná být „nositelkou společenské změny“. Pesimistický pohled na roli „dělnické třídy“ v procesu společenské rezistence představoval rys, který byl charakteristický pro velkou část středoevropských marxistických analýz reálně existujícího socialismu.⁸⁰

Podobným směrem se ubíraly i rozbory „reálného socialismu“ v prostředí československé socialistické opozice a na rozdíl od nemarxistických kritik se pokusily formulovat významnost analýzy marxisticky pojatého společenského rozporu pro formulaci dalšího opozičního postupu. K takovým pokusům lze řadit především studie Zdeňka Mlynáře a Jiřího Hájka z počátku osmdesátých let (Mlynářovy práce samozřejmě vycházely z jeho zkušeností v projektu *Krise v sovětských systémech*, u Hájka šlo především o obsáhlou reflexi *Několik poznámek k reformovatelnosti „reálného socialismu“*). Hájkova studie reagovala na dlouho probíhající diskuzi o možnostech vnitřní dynamiky ve společnostech „reálného socialismu“. Pokusil se v ní podrobně shrnout povahu fungování „post-chruščovského“ systému a analyzovat místa možných sociálních rozporů, které mohou vést k společenskému pohybu. Konkrétním impulsem byl krátký text Pavla Tigrida ve *Svědectví* č. 66, kde Tigríd vyjádřil zklamání z vývoje v Polsku po roce 1981:

Poučná lekce, i když nikoli první, i pro západoevropskou levici. Ta už by měla konečně opustit mýtus, zavražděný tentokrát v Polsku: že totiž – snad a přece jen – lze poststalinské režimy na trvalo reformovat, demokratizovat, ba i jen zlidštvovat. Znovu se prokázalo, že kdokoli opravdu usiluje – a právě na levici – o spravedlivější, důstojnější, svobodnější uspořádání společnosti, nemůže, ba nesmí navazovat na ideologii, a na vyplývající z ní hnutí, které se dopustilo nejtěžších zločinů. Včetně genocidy, k nimž v tomto století v Evropě došli. A které v nich pokračuje.⁸¹

⁷⁹ Pelikán, „Možnosti a cesty změn ‚reálného socialismu‘. Nad knihou Alternativa Rudolfa Bahra“, s. 24.

⁸⁰ Mimo Bahra především dílo George Konráda a Ivana Szelényiho (*The Intellectuals on the Road to Class Power: a Sociological Study of the Role of the Intelligentsia in Socialism*) a Jánose Kise a Györgye Bence (*Towards an East European Marxism*).

Hájek odmítl Tigridovo zcela negující stanovisko k možnostem reformy komunistického systému, zároveň nabídl analýzu, která přesahovala morální pobouření z centralizace moci a represe. Jeho analýza vycházela z výše zmíněných disidentských marxistických diskuzí, které pozdně komunistické poststalinské systémy označovaly jako „reálně-socialistické“. Vycházel zde z rozsáhlého sociálněvědního výzkumu (západo- i východoevropského), který reflektoval nový typ nerovností v socialistických společnostech. Přestože Hájek se s jejich závěry plně neztotožňoval, domníval se, že z nomenklatury KSČ se stala skupina lidí, která představuje novou *mocenskou elitu*, jež ve jménu lidu sleduje především své vlastní zájmy. V tomto ohledu se marxistické analýzy československých disidentů vyznačují právě akceptací rámce, který vnímá socialistické společnosti jako strukturně nerovné a jako reprodukcující existenci sociálního rozporu. Ten může (tak jako v klasických marxistických analýzách o kapitalismu) vést k odporu proti mocenské elitě a její ideologii a následně sociální revoluci a změně společenských hierarchií.

Stejně jako u Mlynáře, Hájkova analýza představovala typ kritiky „normalizovaných systémů“ vycházející z marxistických východisek: na společnost se dívala především skrze kategorie *společenského rozporu* a *odcizení*. U Mlynáře se ještě navíc jednalo o zmíněný pojem krize a stability, které viděl jako základní pro formulaci nové opoziční strategie. Jako hlavní zdroj stability normalizačního systému popsal Mlynář skutečnost, kterou se „nové“ normalizované režimy liší od stalinismu (reagoval mj. na časté srovnávání brežněvismu a stalinismu) – především zavedení specifické formy konzumní společnosti (bez soukromého kapitálu a se zestátněným hospodářstvím), která ovšem dočasně uspokojuje materiální potřeby a sociální jistoty obyvatelstva.⁸²

Stabilizace v „totalitních systémech sovětského bloku“ od šedesátých let byla také podle Mlynáře možná proto, že se „dovedly v některých směrech změnit, provést inovace, přizpůsobit se stadiu vývoje“, což představovalo relativně úspěšný posun ke konzumní společnosti.⁸³ V tomto ohledu lze tvrdit, že československý normalizační režim získal poměrně dlouhodobé období stability kombinací represivních metod a schopnosti uchovat a zúročit určité postupy, které vycházely z reformně-komunistických koncepcí zkvalitňování životní úrovně v socialistické společnosti.⁸⁴

Právě předpoklad, že jedna z opor alespoň částečné legitimacy „reálně existujícího socialismu“ tkví v tom, že umožňoval masově „relativně dobré uspokojení hmotných,

⁸¹ Pavel Tigríd, „Mýtus Zavražděný v Polsku“, *Svědectví* 17 (1982), č. 66, s. 259, (napsáno v roce 1981).

⁸² NA, fond Zdeněk Mlynář, č. 1, k. 5, strojopis Mlynářovy studie *Perspektivy demokratického vývoje „reálného socialismu“ deset let po sovětské intervenci v Československu*, Psáno pro konferenční sborník v Miláně, leden 1979 (není jasně, zda vyšlo), [neuspořádaný fond].

⁸³ NA, fond Zdeněk Mlynář, č. 1, k. 4, strojopis Mlynářovy studie „Opory současných totalitních systémů“, s. 2, [neuspořádaný fond].

⁸⁴ Vítězslav Sommer a kol., *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*, (Praha: NLN, 2019), s. 195.

spotřebitelských potřeb velké části společnosti“⁸⁵ vedl Mlynáře k tomu, že v této oblasti také bude vznikat základní rozpor, který povede k odporu proti mocenské elitě. Mlynář se domníval, že díky tomu jednak jakákoli hospodářská krize, která sníží životní úroveň obyvatelstva, bude znamenat také zásadní krizi pro systém sovětského typu, jednak se začne vyjevovat frustrace obyvatelstva, kterým pouhá sociální jistota nebude stačit k pocitu naplněného života (který chápal v pojmech: kvalita mezilidských vztahů, otevřená diskuze, smysluplnost lidského života, volný čas pro svobodný rozvoj individua, pocit realizace atp.).

Tento rozpor nazval Mlynář rozparem „mezi dynamikou konzumně orientované společnosti a mezi politickým systémem totální kontroly společnosti“.⁸⁶ V absenci politicky liberálnějších přístupů viděl Mlynář zdroj budoucí nestability a krize. „Reálný socialismus“ označil za

socialistický experiment, z něhož je vyloučena politická demokracie [...]. Ukazuje se, že bez této základní hodnoty degenerují skutečné humanitní významy ostatních tradičně socialistických hodnot, zejména sociální jistoty a zrušení soukromokapitalistického vlastnictví.⁸⁷

Tyto úvahy u Mlynáře vycházely i z opoziční zkušenosti politického vyloučení. Reformně-komunistická teorie opozice původně nepromýšlela takovou opozici, která bude stát zcela vně politického systému. Mnozí reformně-komunističtí intelektuálové pocítili až teprve po roce 1968 na vlastní kůži, jakou hodnotu mají principy politické demokracie. Mlynář k tomu napsal:

Teprve po nástupu normalizace procházejí levicovní intelektuálové v Československu poslední fázi poznání: Konečně si uvědomují, že hlavní základní podmínkou jakýchkoli politických programů a také jakékoli tvůrčí, intelektuální práce samé je mít vůbec možnost svobodně formulovat a vyslovovat své názory. Politická demokracie a s ní spjatá základní politická práva a politické svobody lidí se intelektuálům objevují jako základní hodnoty politiky, jako nutný a zcela nezbytný předpoklad jakýchkoli programů.⁸⁸

⁸⁵ NA fond Zdeněk Mlynář, č. 1, k. 4, strojopis Mlynářovy studie „Opory současných totalitních systémů“, s. 3, [neuspořádaný fond]; více také Zdeněk Mlynář, *Konzumní orientace a politická demokracie v „reálném socialismu“*, psáno pro Wiener Tagenbuch, 11/1979 (strojopis), část 3, k. 3., [neuspořádaný fond].

⁸⁶ *Ibid.*, strojopis Mlynářovy studie *Vývojové možnosti politických systému v sovětském bloku (perspektiva pro osmdesátá léta)*, s. 4. napsáno v roce 1984.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 4.

⁸⁸ NA fond Zdeněk Mlynář, část 1, k. 4, strojopis Mlynářovy studie *O politických zkušenostech levicových intelektuálů v Československu*. Příspěvek v diskuzi na téma „Intelektuálové a politika“ v Kolíně, dne 17. 9. 1977, [neuspořádaný fond].

Jiným směrem při analýze základního rozporu socialistické společnosti šel Hájek, který se pokusil definovat pozici pracujících (kategorii, se kterou obecně dissent málo operoval) v systému reálného socialismu. Ti podle něj svoji práci neposkytují mocenské elitě na základě tržních vztahů jako zboží, nýbrž na základě povinnosti pracovat (spojené s pozitivně hodnoceným právem na práci). Právo na práci ovšem nezahrnuje nárok na zařazení odpovídající kvalifikaci a schopnostem a jejich optimálnímu využití pro společnost, nýbrž je spojeno s povinností přijmout pracovní zařazení podle potřeb či též libovůle příslušného stupně mocenské elity. Je tedy možné hovořit o *socialistickém odcizení*, protože o použití pracovní síly rozhoduje někdo jiný než ten, kdo ji poskytuje, „a to tak absolutně, neomezeně, jako málokde jinde v současném světě“.⁸⁹ V kontextu pojmu *odcizení* si pak Hájek kladl otázku, „zda opravdu je skoncováno s vykořisťováním, zda dispozice společenským výrobkem, zahrnujícím nadvýrobek vytvořený dělníkovou, technikovou a vědcovou prací, vracejí jeho hodnotu jeho tvůrcům též ve formě sociálních vymožeností a jistot“.⁹⁰

Stejně jako Mlynář, i Hájek tvrdil, že tento základní společenský rozpor může být impulsem pro novou společenskou revoluci – opíral se při tom o Marxovu *Předmluvu k politické ekonomii*, kde Marx definoval společenskou situaci, kdy nastává „epocha sociální revoluce“. Přestože Marx přemýšlel v rámci kapitalistické ekonomiky, Hájek viděl podobnost právě v tom, že se „materiální výrobní síly společnosti dostávají do rozporu s existujícími výrobními vztahy“.⁹¹ Podle Hájka si v „reálném socialismu“ podstatná část společnosti „uvědomuje rozpor jejich výrobních a tvůrčích sil“ s mocenskými strukturami a potřebu reform, jimž se mocenská elita brání. Upozornil mimo jiné, že slovo „reforma“ je nepřijatelné: na systému řízení a strukturách moci není co měnit, opravovat. Nanejvýš „zdokonalovat“, „prohlubovat“, „upevňovat“ jednotu atd. Pozice v zásadě konzervativní – obranná.⁹² Reálně socialistická KSČ podle něj již nebyla schopná reformy shora, neznamenalo to pro něj ovšem zcela vzdát se reformování socialistického systému se zachováním základních struktur komunistického státu. V tomto ohledu i Hájek vycházel ze zkušenosti pražského jara, kdy KSČ vstupovala do veřejného prostoru jako „mluvčí potřeb a tužeb pokrokových sil“.⁹³ Jako nositele změny ovšem stále viděl dělnickou třídu a také technické a vědecké pracovníky, kteří se stali integrální součástí výroby:

Odkud můžeme očekávat popudy a podněty k reformě, jež by posunula společnost ‚reálného socialismu‘ na cestu opravdového, demokratického a samosprávného

⁸⁹ Jiří Hájek, „Několik poznámek k reformovatelnosti ‚reálného socialismu‘“, *Ze zásvuky i z bloku* (1985), č. 5 s. 13.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ Karl Marx, *Ke kritice politické ekonomie* (Praha: SNPL, 1953), s. 7.

⁹² Hájek, „Několik poznámek k reformovatelnosti ‚reálného socialismu‘“, s. 16.

⁹³ *Ibid.*, s. 20.

socialismu: Zásadně od těch tříd a vrstev, které představují produktivní a tvůrčí síly společnosti. Je to samozřejmě dělnická třída, představující většinu naší společnosti a zahrnující v důsledku zásady, že věda se stává přímou výrobní silou – také technické a vědecké pracovníky v oborech bezprostředně související s výrobou.⁹⁴

Hájek nevyloučil ani možnost zapojení občanských iniciativ, jako je Charta 77, ovšem zároveň zcela nezpochybnil vedoucí úlohu komunistické strany. Spíše, než aby ji zcela odmítl, požadoval znovu-promyšlení „úkolů, jež má tato strana vůči společnosti jako službu, o pojetí termínu ‚socialistická demokracie‘, vzývaného mocí, o funkci lidských a občanských práv pro řádné fungování takové demokracie, o potřebě pravdivé a plně informovanosti lidí“.⁹⁵ Oba autoři předpokládali, že opoziční jednání vyjde z objektivní *společenské nutnosti*, kterou krize a následný rozpor přinese. V tomto ohledu se jejich analýzy lišily od jiných disidentských představ politických změn, neboť v jejich jádru nestála jako politické východisko morální kritika, nýbrž marxistické předpoklady společenského vývoje, jehož dynamika je určená „objektivními“ společenskými rozpory.

Závěr

Snaha navázat na kritickou marxistickou sociálněvědní diskuzi z šedesátých let byla mezi vyloučenými reformními komunisty zřetelná již od počátku let sedmdesátých. Byla vedena snahou zhodnotit politickou krizi v roce 1968 a vyvodit z ní důsledky pro další možné reformní pokusy ve východním bloku, a tím zpochybnit nastupující paradigma o nemožnosti demokratické politické reformy komunistických stran ve východní Evropě, které se začalo etablovat mezi částí západoevropských i východoevropských intelektuálů po roce 1968. Podrobné analýzy období pražského jara sloužily převážně k politickým účelům, měly ukázat, že výchozím faktorem komunistické reformy v 1968 nebylo zlikvidovat existující politický systém, nýbrž zachovat marxistický socialismus jako výchozí předpoklad pro jeho demokratickou reformu. Vysvětlení limitů a možností „zkušeností pražského jara“, včetně kritického hodnocení vedoucí úlohy komunistické strany mělo představovat cestu k možným budoucím změnám v komunistických režimech východního bloku.

Druhým podstatným rozdílem oproti analýzám, které probíhaly v šedesátých letech, bylo etablování pojmu totalitarismus a „totalitní režim“ ve slovníku reformně-komunistické inteligence. Ta začala objevovat soudobé západoevropské přístupy, které kriticky hodnotily sovětské systémy skrze totalitární paradigma. Podobně jako v západoevropské diskuzi i v té, která probíhala mezi východoevropskými intelektuály, bylo cílem revidovat totalitární paradigma především ve dvou aspektech, které byly fundamentální pro klasické teorie totalitarismu první generace. Jednak šlo o oslabení požadavku na

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ *Ibid.*

vnitřní „ideologickou oddanost“ režimům, za druhé šlo o zjevné oslabení fyzického teroru, který byl nahrazen méně násilnými, často psychologickými, prostředky kontroly. Výzkum kritické (především exilové) sociálněvědní diskuze ovšem dokládá, že české politické myšlení disponuje marxistickou tradicí užití pojmu totalitarismus, která je srovnatelná se západoevropskou kritikou klasického totalitárního paradigmatu. Autoři jako Jiří Hájek, Zdeněk Mlynář či Zdeněk Strmiska přinášely nový typ politické teorie, který vycházel jak z lokální marxistické tradice, tak i z osvojení probíhajících diskuzí v západoevropské sovětologii. Jejich analýzy představují další díl do komplexního obrazu východoevropské politické teorie.

Na těchto základech pak byla založena i kritika tzv. reálně existujícího socialismu. To, co reformní komunisté vnášeli do disidentské kritiky normalizačního režimu, byl především důraz na klasickou marxistickou kategorii „třídního rozporu“, který zákonitě povede k společenskému odporu. Reformně-komunistické analýzy stále operovaly s kategorií dělnické třídy, která se měla stát vůdčí představitelkou společenské změny. Ovšem v duchu paradigmatu vědeckotechnické revoluce (tak jak se v sociálních vědách v Československu ustanovilo v šedesátých letech) měla dělnická třída uskutečňovat společenskou změnu ve svazku s vědeckými a technickými pracovníky, neboť věda byla považována taktéž za výrobní sílu. To byly předpoklady, které se zřetelně odlišovaly od liberálního pojetí občanského odporu, který rezonoval v řadách Charty 77.